
Віталій Гуцал

здобувач, асистент кафедри архівознавства,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
КПНУ ім. Івана Огієнка

ДОСЛІДНИК І ПОПУЛЯРИЗАТОР ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті йде мова про вивчення І.Винокуром деяких питань давньої історії адміністративного і культурного центру Поділля Кам'янця-Подільського.

Ключові слова: І.Винокур, Кам'янець-Подільський, путівник, оборонні споруди, археологічні дослідження.

Серед тих, хто залишив помітний слід у вивченні давнього минулого Кам'янця-Подільського виділяється постать І.С. Винокура. З незмінним інтересом впродовж кількох десятиліть він брав участь у археологічних та археолого-архітектурних дослідженнях та спостереженнях за земляними роботами, які проводились на різних ділянках Старого міста та фортеці [1, с. 179-180]. Особливо плідною була його співпраця з Є.М. Пламеницькою під час розкопок на території фортеці. З 1964 р. І.Винокур, як керівник слов'янського загону щойно створеної комплексної Подільської археологічної експедиції, забезпечував археологічну частину робіт [2, с. 124; 15]. В цьому проекті приймали також участь архітектор А.П. Тюпич, мистецтвознавець Г.Н. Логвин, студенти Кам'янець-Подільського педінституту, а в окремі роки й Дніпропетровського університету (керівник І.Ковальова). Роботи організовувались з метою виявлення нині не існуючих, але відомих за описом 1544 р. будівель [3, с. 1; 8]. В процесі проведених на місці середньовічної фортеці досліджень, було виявлено фундаменти та залишки оборонних споруд, що дало можливість з'ясувати окремі хронологічні етапи їх будівництва [4, с. 260-266; 5, 298-303]. Найбільш важливим, в цьому плані, може бути зафіксований дослідниками первісний етап забудови замку, який підтвердив попередню думку І. Винокура про існування Кам'янця ще за давньоруської доби і дав змогу продатувати початок його існування кінцем XII – початком XIII ст. [6, с. 32; 3, с. 28]. Започаткований творчий тандем археолога І.Винокура та архітектора Є. Пламеницької в умовах Кам'янця показав гарні результати й був продовжений у наступні роки.

Добрі стосунки у Винокура склалися із місцевими краєзнавцями. У 1965 р. у світ вийшла брошура І.Винокура та С.К. Гуменюка у вигляді методичної розробки для студентів «Археологічні пам'ятки Хмельниччини» [6]. Серед іншого, автори подали історію заселення Кам'янця та його околиць починаючи з енеоліту і до давньоруських часів. Такі хронологічні рамки були встановлені саме після перших досліджень І.Винокура на території фортеці та завдяки багаторічним спостереженням за земляними роботами в межах міста краєзнавців С.К.Шкурка і М.С. Бурковського [6, с. 30-32]. Останні, зібравши колекцію різночасових матеріалів, потребували для якісного визначення їх культурної приналежності допомоги професійного археолога, яким і виявився І.Винокур [7, с. 14]. Ще одним свідченням такої співпраці є документи, які зберігаються в особистому архіві І.Винокура у археологічній лабораторії університету. Це його рецензія на рукопис С.К. Шкурка «Город Каменец-Подольский (историческое описание)» та їх спільна стаття про знахідки в різних районах Старого міста чотирьох римських монет часів імператорів Агриппи, Марка Аврелія, Гордіана III, Антонія Пія. Тут таки зберігається рецензія І. Винокура на «Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Кам'янця-Подільського (з давніх часів до 1975 р.)» виконаний краєзнавцем-любителем А.Г. Паравійчуком.

На кінець 1968 р. зібрані матеріали по Кам'янцю-Подільському дозволили підготувати історико-архітектурний нарис [8]. До складу авторів було залучено архітекторів Є.М. Пламеницьку, І.І. Медведовського та директора музею-заповідника Г.М. Хотюна. Більше коло авторів дозволило значно розширити джерельну базу, що якісно покращило та збагатило видання новими даними про територіальні межі міста, історію замку та інших укріплень. Найбільша увага зосереджувалася на локалізації та реконструкції пам'яток культової архітектури, розвитку фортифікаційного будівництва та формуванню житлових кварталів та ринків.

Це видання швидко стало бібліографічною рідкістю, тому відчуваючи інформаційний вакуум, та водночас зростаючий інтерес до історії міста І.Винокур та Г.Хотюн у 1981 р. підготували черговий варіант путівника з характеристикою, фактично, усіх пам'яток історії, культури, та мистецтва Кам'янець-Подільського державного історико-культурного заповідника [9]. Великий формат книжки, чудові кольорові фотографії, якісна поліграфія швидко зробили її популярним раритетом. Другий випуск видання 1986 року дещо менш вдалий, але і він зіграв помітну роль у поширенні знань про місто [10].

Маючи досвід міських розкопок, який дещо відрізняється від методики польових досліджень, І.Винокур не залишався осторонь тих робіт, які проводились на території Старого міста його учнями: М.Петровим,

А. Задорожнюком, В. Мегеєм та ін. [11; 12]. При нагоді він завжди відвідував місця розкопок, давав різноманітні організаційні поради та необхідні методичні консультації. Доречно зауважити, що саме І.Винокур ще наприкінці 70-х рр. ХХ ст. наполіг на тому, щоб М.Петров зайнявся більш детальним вивченням історії міста. Запропонувавши тему дисертаційного дослідження «Історична топографія Кам'янця-Подільського XII-XVIII ст.» та будучи практично безпосередньо в «темі», наставник по суті залишився й її неофіційним керівником.

За участю І.Винокура на території фортеці і Старого міста були відкриті об'єкти IX-XIII ст., залишки дерев'яних конструкцій XIV-XV ст., фундаменти XVI-XVIII ст. Здобуті архітектурно-археологічні матеріали знайшли своє відображення у праці, написаній разом з М.Петровим, «Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» в якій висвітлюються особливості історичної топографії міста, його забудови, прояснюються деякі питання, щодо часу його заснування [13].

В кінці 80-х рр. ХХ ст. І.Винокуром для більш якісного дослідження було поставлене питання про створення постійно діючої Кам'янець-Подільської археологічної експедиції (керівник М.Б. Петров), яка б могла ефективно реагувати на виклики часу. Намагаючись знайти компромісний підхід, який би задовольнив різні дослідні установи І.Винокур запропонував ширшу співпрацю з архітектурним підрозділом ДІАЗу та залучення до робіт досвідчених спелеологів [14, с. 129-131].

Роботи експедиції дали новий матеріал для роздумів та популяризації археологічних досліджень. З цього приводу на сторінках періодичної преси з'явилась підбірка науково-популярних заміток: «Нові матеріали про давню історію міста» [15], «І знову археологи в путі» [16], «Літописні міста Подністров'я» [17], «Житло домонгольського Кам'янця» [18], «Міське житло XII-XIII століть» [19], «Витоки: Про що розповідають літописи» [20], «Поділля періоду Київської Русі: місто Кам'янець-Подільський» [21], «Про час виникнення Кам'янця-Подільського» [22], «Про першопочатки Кам'янця» [23], «Коли ж насправді засновано Кам'янець-Подільський» [24]. У них розповідалось про проведені у місті дослідження, їх результати та подальші очікування науковців.

Окрім співробітництва з місцевими засобами масової інформації, вчений співпрацює з редакціями всесоюзних та республіканських видань. Серію статей про місто було опубліковано у щомісячниках спілки «Знання» [25; 26]. На сторінках інформаційно-методичного бюлетеня Українського товариства охорони пам'яток історії та культури були розміщені його роздуми та пропозиції направлені на проблеми пов'язані із збереженням та відновленням історико-архітектурного комплексу середньовічного міста [27; 28].

Досить важливою для популяризації пам'яток історії та культури Кам'янця-Подільського та для привернення уваги громадськості до необхідності їх кращого вивчення була доповідь І.Винокура. Вона відбулась у рамках «круглого столу», що проходив у 1990 р. в м. Чернігові і торкався вивчення історії малих і середніх міст України. Цей виступ для дослідників Кам'яниччини можна вважати програмним. У ньому наголошувалось про особливості археологічних досліджень у Кам'янці-Подільському, які ускладнюються умовами щільної багатокілової забудови на обмеженій території. Крім цього, передбачаючи назриваючу тенденцію, доповідач особливо застерігав на недопущення суцільного розкриття фундаментів знищених будинків, які би приводили до перекопів або, що страшніше, до повного і безповоротного знищення історичної частини міста. Окремо наголошувалося на збереженні на місці дореволюційного історичного фонду обласного архіву, ставилося питання необхідності покращення місцевої видавничої бази, яка б сприяла популяризації Кам'янця та написання й друку історичного нариса про місто, путівників та буклетів [14].

Працюючи в авторських колективах по написанню навчальних посібників для вузів, І.Винокур завжди знаходив місце для Кам'янця-Подільського, розуміючи важливість його історичної минувшини й те значення, яке місто займало в загально-історичних процесах, що протікали на території Східної Європи. Зокрема в підручнику «Археологія України» він концентрує увагу читача на археологічних роботах, які дозволили більш чітко зафіксувати планування посаду Кам'янця. Йдеться про напівземлянкове житло зі знайденою у ньому ліпною керамікою IX-X ст., про виявлену в межах міста гончарну кераміку X-XI ст., XII-XIII ст., залишки двоповерхового житла кінця XII – початку XIII ст. В сумі дані матеріали дозволили вченому зробити висновок про безперервність функціонування на місці посаду давньоруських поселень з IX по XII ст., які в подальшому суспільному розподілі праці злились і переросли у місто [29, с. 395-399]. В іншому підручнику «Археологія доби українського козацтва» подано коротку історію будівництва фортифікаційних споруд та оборонного комплексу на період XVI-XVIII ст. [30, с. 158-160]. В «Довіднику з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» були розміщені відомості про місцезнаходження на території міста більш як 20 археологічних пам'яток [31, с. 49].

Ми зупинилися лише на окремих моментах минувшини Кам'янця-Подільського, які були предметом вивчення І.Винокура. Загалом його напрацювання у цій темі значно ширші й глибші і вимагають більшої уваги.

Але вже на підставі викладеного вище можна впевнено стверджувати, що історія міста була одним із пріоритетів у творчому доробку вченого. Результати його досліджень дали можливість науково обґрунтувати час заснування міста, його роль у соціально-економічному, культурному та політичному житті краю, загострили питання збереження та охорони об'єктів старовини.

Список використаних джерел та літератури

1. Гуцал В.А. Дослідження І.С. Винокуром археологічних пам'яток Кам'янецьчини // Кам'янецьчина: історія і сьогодення. Збірник матеріалів науково-краєзнавчого форуму, присвяченого 90-річчю від заснування Кам'янець-Подільського району. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 174-181.
2. Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Славяно-русские древности / под.ред. Ващенко Л.Л. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 124-144.
3. Науковий архів Інституту археології НАНФ. Експедиції Пламеницька Е.М. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XIII-XVIII вв. Замка в г. Каменце-Подольском (по материалам 1968-1969 гг.). Киев 1978 г. 25 арк.
4. Пламеницька Е.М. Из исследований Каменец-Подольской крепости // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К.: Наукова думка, 1971. – Вып. III. – С. 260-266.
5. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році. // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. IV. – С. 298-303.
6. Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 40 с.
7. Архів Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника. Шкурко С.К. «Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте гор. Каменец-Подольский (Старый город)» [рукопис]. – Каменец-Подольский, 1967. – 62 с.
8. Винокур І.С., Пламеницька Є.М., Медведовський І.І., Хотюн Г.М. Кам'янець-Подільський: історико-архітектурний нарис. – К., 1968. – 120 с.
9. Винокур І.С., Хотюн Г.М. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник. – Львів, 1981. – 96 с.
10. Винокур І.С., Хотюн Г.М. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник. Вид. 2-ге, допов. – Львів, 1986. – 159 с.
11. Задорожнюк А., Петров М. Дослідження вірменського Миколаївського храму XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція / Тези доповідей / Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58-59.
12. Мегей В., Гуцал В. Гончарна піч XVII ст. у м. Кам'янці-Подільському // Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Хмельниччина: Роки становлення та поступу 1937-1997. – Хмельницький 1997. – С. 58-64.
13. Винокур І.С., Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Хмельницький, 1983. – 48 с.
14. Винокур І.С. Дослідження і популяризація пам'яток історії та культури Кам'янця-Подільського // Дослідження історії малих і середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. – Чернівці, 1990. – С. 127-132.
15. Винокур І.С., Пламеницька Є.М. Нові матеріали про давню історію міста : [про дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці] // Прапор Жовтня. – 1964. – 16 черв.
16. Винокур І.С. І знову археологи в путі // Прапор Жовтня. – 1964. – 29 жовт.
17. Винокур І.С. Літописні міста Подністров'я // Прапор Жовтня. – 1966. – 16 лип.
18. Винокур І.С., Петров М.Б. Житло домонгольського Кам'янця // Прапор Жовтня. – 1981. – 21 листоп.
19. Винокур І.С., Петров М.Б. Міське житло XII-XIII століть // Радянське Поділля. – 1982. – 5 січ.
20. Винокур І.С. Витоки : Про що розповідають літописи : [про Кам'янець-Подільський] // Прапор Жовтня. – 1990. – 29 верес.
21. Поділля періоду Київської Русі: місто Кам'янець-Подільський / І. С. Винокур // Радянське Поділля. – 1990. – 2 верес.
22. Винокур І.С., Петров М.Б. Про час виникнення Кам'янця-Подільського // Подільські вісті. – 1997. – 13 листоп.
23. Винокур І.С., Петров М.Б. Пропершопчатка Кам'янця // Подолянин. – 1998. – 29 трав.
24. Винокур І.С. Коли ж насправді засновано Кам'янець-Подільський // TV-інформ (Кам'янець-Подільський). – 1999. – 10, 12, 28 жовт., 4 листоп.
25. Винокур І.С., Медведовський І.І. Город-музей над Смотричем // Наука и жизнь. 1975. – № 7. – С. 157-160.
26. Винокур І.С. Як починався Кам'янець // Наука і суспільство. – 1976. – № 7. – С. 46-48.
27. Винокур І.С. Досліджуємо та пропагуємо пам'ятки Поділля // Пам'ятки України. – 1970. – № 2. – С. 43-47.
28. Винокур І.С. Кам'янець-Подільський. Проблеми історико-архітектурного заповідника // Пам'ятки України. – 1987. – № 4. – С. 42.
29. Винокур І. С., Телегін Д.Я. Археологія України: підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. – 480 с.

-
30. Винокур І.С., Телегін Д.Я., Титова О.М. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.: навч. посіб. – К., 1997. – 336 с.
31. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – 223 с.

Олег Погорілець

директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член Українського національного комітету ICOMOS, член Національної спілки краєзнавців України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, голова Хмельницької обласної громадської організації «Постійно діюча археологічна експедиція «Межибіж-2000»

МЕДЖИБІЗЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МІКРОРЕГІОН – ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНУ

У статті подається визначення терміну «Меджибізький археологічний мікрорегіон» як результату наукового доробку дослідників, краєзнавців та археологів у контексті вивчення старожитностей та пам'яток археології Меджибізького археологічного мікрорегіону як складової частини минулого України.

Ключові слова: Меджибіж, мікрорегіон, археологія, дослідження, пам'ятки.

Термін «Меджибізький археологічний мікрорегіон» з'явився досить пізно і став результатом широких археологічних досліджень краю II пол. XX – I пол. XXI століть. Саме узагальнюючі статті хмельницького археолога С. Демидка надали можливість комплексно розглядати цю територію та систематизувати усі наявні археологічні об'єкти. Науковцем був зроблений аналіз усіх наявних археологічних пам'яток та узагальнюючі висновки з історичного заселення людиною краю [Демидко, 2001, 2007, 2013].

Меджибіж не випадково був обраний центром мікрорегіону – саме тут знаходиться найсхідніше європейське нижньопалеолітичне місцезнаходження давньої людини [Степанчук та ін., 2012]. Меджибізький археологічний мікрорегіон включає в себе місцезнаходження та пам'ятки археології від часів палеоліту і до пізнього середньовіччя, що надає можливість простежити періоди історичного і культурного розвитку населення, етнічні й соціально-економічні процеси та датувати основні етапи заселення краю.

Проте термін «Меджибізький археологічний мікрорегіон» не виник на пустому місці. Увага краєзнавців та науковців до історії та пам'яток стародавнього Меджибожа, найдавнішого населеного пункту Поділля, перша згадка про який сягає 1146 р., була прикована ще на початку XIX ст. В численних історичних довідках, в основному польських дослідників, детально висвітлювалась історія містечка та його передмість – Требухівець, Ставниці, Слободи та Довжка. Автори наводили перші літописні згадки, говорилося про роль Меджибізького замку та його власників в розбудові краю, захисту від ворога та в історичних процесах, що відбувалися в краї того часу.

На початку XX ст. спробою провести дослідження та опис старожитностей Меджибожа та його округи були публікації В. Гульдмана та Є. Сіцінського. Саме ці дослідники зібрали воедино усю наявну інформацію про археологічні старожитності на Поділлі, в тому числі і околиць Меджибожа [Гульдман, 1901; Сецинский, 1901; Сіцінський, 1928]. Вперше Є. Сіцінський зробив детальний опис археологічних знахідок при складанні «Археологической карты Подольской губернии», яка була опублікована в «Трудах XI Археологического съезда в Киеве» (1901 р.).

Із середини XX ст. розпочинаються польові, переважно методом розвідок, дослідження регіону. Завдяки зусиллям В. Пясецького, М. Ягодзінського, В. Якубовського, О. Погорільця та С. Демидка в районі Меджибожа виявлено більше двох десятків різночасових поселень і місцезнаходжень [Пясецький, 2007, Пясецький, 2013; Ягодзінський, 1971; Ягодзінський, 1972; Ягодзінський, 1973; Якубовський, 1975; Демидко, 1995, 1999]. Особлива заслуга в тому належить В. Пясецькому: саме він виявив перші ранньопалеолітичні кам'яні артефакти. До давнього часу, крім нижньопалеолітичного місцезнаходження, належать вироби верхньопалеолітичного вигляду (сколи, нуклеуси та знаряддя), виявлені на східній ділянці подвір'я фортеці у верхній частині суглинків [Пясецький, 2007, Пясецький, 2013; Толкачов 2005; Моця, Толкачов 2006]. В. Пясецьким було картографовано та описано 2 місцезнаходження та 17 поселень різних археологічних культур [Пясецький, 2007, Пясецький, 2013].